

РИМСЬКІ ФОРТИ НА ТЕРИТОРІЇ ОЛЬВІЙСЬКОЇ ДЕРЖАВИ

До наукового обігу вводяться результати перших досліджень нових римських фортифікацій на території Ольвійської держави, розташування яких свідчить про існування на теренах Нижнього Побужжя системи укріплень лімесного типу.

К л ю ч о в і с л о в а: castellum, римський форт, Ольвія, Римська імперія, лімес, сармати.

Ольвійська оборонна система римського часу, яка складалася з фортечних укріплень міста, північного земляного валу, що перекривав прохід на територію хори, та комплексу городищ уздовж Бузького, Дніпровського та Березанського лиманів, є досить унікальною (рис. 1). Максимально вигідно використовуючи географічне положення та ландшафтні умови, укріплення становили серйозну перешкоду проти зовнішнього вторгнення до Нижнього Побужжя. У дослідженнях С.Б. Буйських запропонована типологія укріплень, які входили до системи оборони на хорі (Буйських 1988). Серед них найменш численними є римські військові табори (Рубан, Буйських 1976; Буйських 1989, с. 25; 1989 б, с. 73; 1991, с. 67—68; див. також: Крапивина 1993, с. 148; Шукин 1994, с. 216; 1995, с. 176; Крыжицкий и др. 1999, с. 307; Gudea 2005, s. 472—475; Виноградов Ю.А. 2006, с. 200; Панов 2008, с. 169). Така інтерпретація пам'яток зумовила появу дискусій між окремими дослідниками (Зубарь 1998, с. 48—50; Сарновски 2006, с. 122—123; Karasiewicz-Szczypiorski 2015, s. 141).

Мова йде, насамперед, про археологічні об'єкти Дідова Хата III (рис. 2, 1) та Дар'ївка (рис. 2, 3). Перший, відкритий В.В. Рубаном (Рубан 1974, с. 4—5; 1978, с. 35), має розміри 65 × 65 м і розташований біля с. Мала Корениха Миколаївського р-ну Миколаївської обл. Другий, що нині знаходиться під сучасною забудовою біля с. Дар'ївка Білозерського р-ну Херсонської області, знайдений Г.П. Крисіним (Крисін 1929; Магомедов, Буйських 1980).

Археологічні дослідження проводилися на обох пам'ятках. Так, у 1975 р. у Дідовій Хаті III були розрізані рів та вал, знайдені фрагменти італійських амфор середини I ст. (Буйських 1975; Рубан, Буйських 1976; Крыжицкий и др.

1990, с. 89), фібули, денарій Антоніна Пія й Марка Аврелія (Буйських 1975, с. 5; Кропоткин 2000, с. 55) та уламок свинцевого жетону з написом «LEG...» (Буйських 1989, с. 25). У Дар'ївці також було розрізано рів та вал, збереженість якого виявилася кращою ніж у Дідовій Хаті III. Рів був завглибшки 0,5 м і завширшки 4,2 м (Буйських 1991, с. 68). Більш того, на плані Г.П. Крисіна чітко видно планування табору, що вказує на його ідентичність із тими, які побудовані з дотриманням прийомів польової практики римських військ.

Однак протилежні погляди дослідників, які найбільш аргументовано висловив В.М. Зубар (Зубарь 1998, с. 49—50), наступні:

1. Можливо, Дідова Хата III — це колективна садиба елліністичного часу. Ці пам'ятки дійсно відомі в безпосередній близькості до археологічного об'єкта.

2. Інтерпретація Б.В. Магомедовим укріплення під с. Дар'ївка як можливого поселення черняхівської культури та знищений унаслідок сучасної забудови культурний шар породжують сумніви щодо реконструкції пам'ятки як римського військового табору.

3. Перед тим, як ототожнювати ці пам'ятки з військовими таборами, необхідно провести повноцінні дослідження.

У наш час до цієї дискусії необхідно повернутись, оскільки з'явилися нові археологічні дані. Проте, перед тим як їх розглянути, слід визначити аргументи «проти»:

1. Від версії «колективної садиби» слід відразу відмовитися з огляду на присутність керамічного матеріалу перших століть нашої ери в заповненні рову та римські монети.

2. Відомо, що носії черняхівської культури оселялися на покинутих в III ст. античних городищах Нижнього Побужжя (Магомедов 2004; Левада 2006). Дар'ївка з її укріпленнями могла не бути винятком.

3. Культурний шару табору біля с. Дар'ївка, мабуть, знищено, і перевірити стан пам'ятки шляхом розкопок не можливо. Однак не слід ігнорувати план, зроблений у кінці 1920-х рр., коли укріплення ще не було пошкодженим.

Розташування городищ в ольвійській окрузі та віддаленість табору під Дар'ївкою, який, безсумнівно, контролював шлях до Таврики, дозволило розвинути припущення (Ростовцев 1918, с. 158, 161; Дьяков 1941, с. 94—97; 1942, с. 61) про існування т. зв. Таврійського лімесу (див. докладніше: Буйських 1989а; 1993; Bujiskikh 1994; Bujiskikh 1994а; Филиппенко 1994; Bujiskikh 1997; Булкин 1997; Gudea 2005, s. 352, 472—475; Колобов 2007, с. 200—201). Однак повноцінно використовувати термін «лімес» до оборонних споруд Нижнього Побужжя заважало те, що вздовж основного валу не було укріплень, характерних для подібних захисних систем. Враховуючи ландшафт, городища розташовувалися тільки вздовж Бузького, Дніпровського та Березанського лиманів, що унеможливило контроль за центральною частиною ольвійської хори (Зубарь 2000; 2005, с. 439—440; Зубарь, Сон 2007, с. 146—147). Окрім того, основний опонент ідеї лімесу зазначав, що недостатня вивченість, в тому числі і каstellумів, не дозволяє робити остаточних висновків щодо інтерпретації тих чи інших пам'яток (Зубарь 1998, с. 49—50). Недоведеність входження Ольвійської держави до складу Римської імперії породжувала додаткові сумніви щодо тісного зв'язку між Ольвією та Римом в I ст., тобто у час, до якого відноситься будівництво цих споруд (Зубарь 2005, с. 455).

Слід нагадати, що найбільш рання дата появи римських підрозділів в Ольвії була вперше запропонована М.І. Ростовцевим, який припустив, що римський гарнізон введений в Ольвію в I ст. (Ростовцев 1900, с. 145; Ростовцев 1915, с. 2, 6). Цю версію підтримали й розвинули з використанням нових аргументів інші дослідники (Дьяков 1941, с. 89; Анохин 1971, с. 87—91; Шукин 1982, с. 37; Герцигер 1986; Анохин 1989, с. 62—70; Буйських 1989, с. 24—25; 1989б, с. 73—74; Шукин 1989, с. 79—80; Буйських 1990; Виноградов 1990, с. 28—29; Буйських 1991, с. 131; 1993, с. 94—95; Крапивина

Рис. 1. Нижнє Побужжя в перші ст. н. е. з лімесною структурою укріплення. 1 — городища; 2 — форти; 3 — вали (I — Дніпровське II; II — Петухівка II; III — Очаків; IV — Мис; V — Чортувате; VI — Козирка I; VII — Стара Богданівка I; VIII — Радсад I; IX — Дідова Хата III; X — Попова Балка; XI — Сіверсов Маяк; XII — Семенів Ріг; XIII — Скелька; XIV — Станіслав; XV — Золотий Мис; XVI — Острівка; XVII — Кам'янка V; XVIII — Старофлотські казарми)

1993, с. 147—148; Виноградов 1994, с. 166—167; Vinogradov, Nazarov 1994; Шукин 1994, с. 216—218; Булкин 1999, с. 103—104; Крыжицкий и др. 1999, с. 307; Колосовская 2000, с. 65; Sarnowski 2006, p. 89; Воронятов 2013, с. 153). Однак саме М.І. Ростовцев відніс перші надійні свідчення про римський гарнізон в Ольвії до правління Адріана (Ростовцев 1915, с. 13). Окрім нього на скромне місце Ольвії у політиці Римської імперії в I ст., відсутність переконливих доказів присутності римських військ у цей час та пізніше налагодження контактів Ольвії з імперією вказують інші дослідники (Зограф 1951, с. 139; Шелов 1981, с. 57—60; Карышковский 1982, с. 6, 20—23; 1982а, с. 75; Карышковский, Клейман 1985, с. 95; Кадеєв, Дьячков 1985; Яйленко 1987, с. 72—84; Симоненко, Лобай 1991, с. 87; Дьячков, Кадеєв 1994, с. 39; Зубарь 1994, с. 220—221; 1998, с. 45—50; 2005, с. 440—441; Зубарь, Сон 2007, с. 149—151; Zubar 2007, p. 173; Русяева 2013, с. 146; Braund 2014; Karasiewicz-Szczypiorski 2015, s. 138, 141).

Останнім часом з'явилися нові дані на користь ранньої дати появи римських військ в Ольвії. У 2011 р. у центральній частині ольвійської хори була проведена візуальна археологічна розвідка, метою якої був огляд 15-кілометрового захисного валу, розташованого між Анчекракською та Крутою балками (рис. 1). Під час цього дослідження виявлені нові археологічні пам'ятки, серед яких укріп-

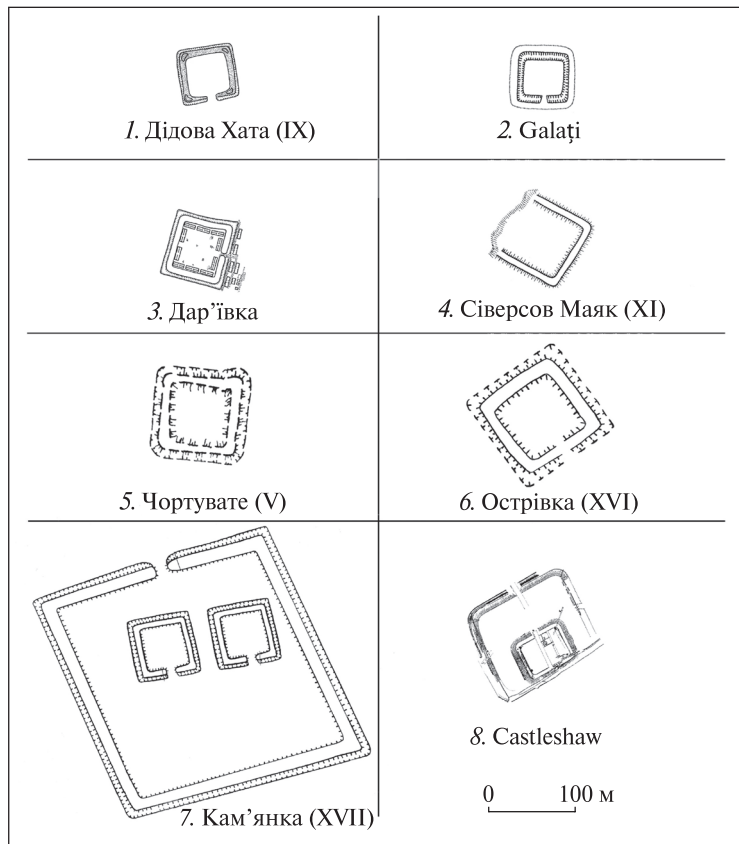

Рис. 2. Плани римських форти: 1 — за В.В. Рубаном, С.Б. Буйських; 2 — за М. Вудіу; 3 — за Г.П. Крисінім; 4 — за С.Б. Буйських, М.М. Ієвлевим; 5 — за В.І. Назарчуком, С.Б. Буйських; 6, 7 — за Р.О. Козленком; 8 — за D. Start

лені пункти римського часу (Козленко 2012). У 2012 р. було розпочато дослідження одного з цих укріплень (Козленко 2013). За результатами візуального обстеження й розкопок його можна інтерпретувати як римський військовий табір (*castellum*) або форт. Пам'ятка отримала назву Кам'янка V, вона має площу 7,0 га та розташована біля с. Кам'янка Очаківського р-ну Миколаївської обл. З чотирьох сторін укріплення обнесене валом шириною 10–15 м (через багаторічне зорювання він значно розплився) та ровом. У плані прямокутної форми (260 × 270 м) у північно-західній частині існує отвір (рис. 2, 7). Усередині форт має два додаткових укріплення розмірами 65 × 65 м, які за планом ідентичні до римського військового табору Дідова Хата III.

У процесі досліджень закладено три траншеї, які розрізали зовнішню оборонну лінію, західне і східне внутрішні укріплення форту. Розріз рову східного внутрішнього укріплення засвідчив, що його глибина від рівня материка становить 2,6 м, ширина по верху — 6,5 м, по низу — 2,0 м. Північна стінка рову звернена всередину, доволі крута, з кутом підйому

близько 50° (рис. 3, 2). У заповненні були знайдені кістки тварин, а з глибини 1,9 м — фрагменти червоноглиняних та світлоглиняних амфор I ст. (рис. 4, 7–11), що належать до типу А–Б за Д.Б. Шеловим (Шелов 1978, с. 17–18); типу 2 за А.В. Бураковим (Бураков 1976, с. 67–68); типу III, С III, С IV_{A1} за С.Ю. Внуковим (Внуков 2003, с. 109–111, 118–128); підгрупи Б, типу 7 за В.В. Крапівіною (Крапівіна 1993, с. 95). Слід зазначити, що розріз рову східного внутрішнього укріплення подібний до рову східної частини городища Скелька (Буйських 1991, с. 70–71).

За формою рів західного внутрішнього укріплення відрізняється від східного. Він трапецієподібний, з внутрішнього боку має три приступки (рис. 3, 3). Стінки уривчасті, знаходяться під кутом 60°. Ширина рову по верху, від материкового краю першого приступку, складає 7,6 м, по краях бортиків — 4,8 м, по дну — 3,3 м, глибина від рівня материка становить 2,1 м. У його заповненні, у цій частині укріплення, знайдено набагато

менше керамічного матеріалу, ніж у попередньому. Подібна тенденція простежується і на поверхні цих об'єктів. Враховуючи наявність одиничного укріплення в Дідовій Хаті, ця обставина дозволяє зробити припущення про численність та маршрут просування підрозділів, які зводили форти.

Розріз зовнішньої захисної лінії біля головних фортечних воріт показав, що форма її рову не схожа на жоден із ровів внутрішніх укріплень. Ширина рову по верху становить 5,3 м, по дну — 0,6 м, глибина від рівня материка — 1,8 м. З внутрішнього боку на глибині 0,7 м від рівня материка рів має приступок шириною 0,8 м з невеликим кутом нахилу (рис. 3, 1). У заповненні рову знайдено багато кісток свійських тварин та лише декілька фрагментів амфорних стінок.

Стратиграфія всіх ровів однакова: гумус, коричневий шар, похований гумус, темно-сірий золистий шар, темно-коричневий шар, світлий глиняний шар, материк. Вали укріплень значно розорані, але на поверхні ще помітно їхню збережену висоту — близько 0,3 м. У розрізах фортифікації берма не простежується, а

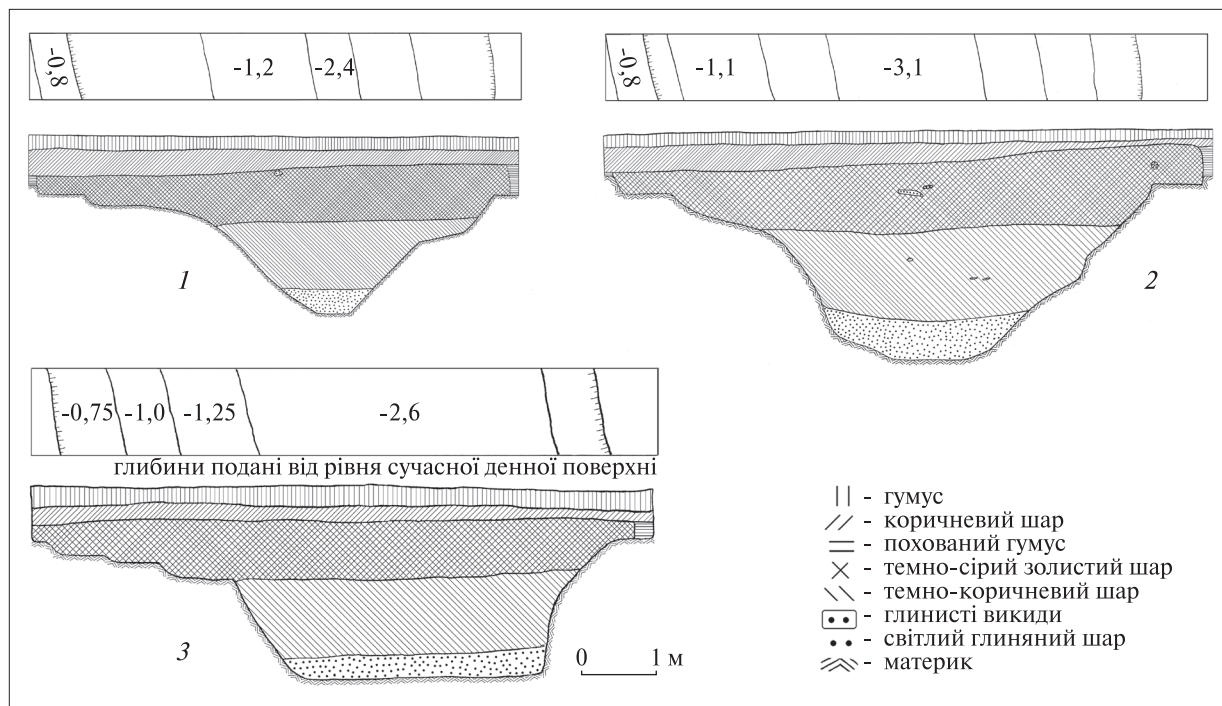

Рис. 3. Кам'янка V. Розрізи оборонних систем: 1 — розріз рову зовнішньої оборонної лінії; 2 — розріз рову східного внутрішнього укріплення; 3 — розріз рову західного внутрішнього укріплення

в заповненні ровів знайдено декілька оброблених кам'яних блоків, які можуть вказувати на існування крепід, що оберігали вали від опливання. У траншеї із розрізом східного внутрішнього укріплення, в гумусному шарі над заповненням рову, знайдено фрагмент середньовічної розписної посудини, а у верхньому шарі розораного зовнішнього валу — декілька залізних цвяхів (рис. 4, 2—6), характерних для подібних укріплень.

У процесі досліджень знайдено мідну монету типу Зевс/орел з монограмою «ПА» та написом «ΟΛΒΙΟΥ ΠΟΛΕΙΤΩΝ». За головою Зевса знаходиться спис (рис. 4, 1). За П.Й. Каришківським монета відноситься до третьої серії типу Зевс/орел та датується серединою 50-х рр. I ст. (Карышковский 1982, с. 14; 2003, с. 194, Табл. XXI b. 5—15), а за В.О. Анохіним, який відштовхувався від т. зв. ольвійської ери (Анохин 1971), датування монети припадає на 49—50 рр. цього ж століття (Анохин 1989, с. 63). Отже, спорудження фортеці можна віднести до третьої чверті I ст., що співпадає з введенням ольвійської ери та завершенням римсько-боспорської війни, участь Ольвії в якій доволі дискусійна (Буйских 1991, с. 130; Крапивина 1993, с. 147). Окрім того, за часом це співпадає з діяльністю намісника провінції Мезія Т. Плавтія Сільвана Еліана — його походом на оточений скіфами Херсонес, що розташований «за Борисфеном» (CIL, XIV, 3608).

У контексті реконструкції історичних подій, що могли стати причиною появи римських фортів на теренах Ольвійської держави, важливу інформативну цінність має фрагмент декрету з-під Мангупа, де згадується Плавтії Сільван та допоміжні загони («συμμαχία»), що «заполонили нашу місцевість» і поява яких відновила «мужність у вітчизні» та «жагу діяльності» (Виноградов 1994, с. 166—168; Сидоренко 1996, с. 35—59). Використовуючи в перекладі Ю.Г. Виноградова термін «συμμαχία» як «auxilia» (Виноградов 1992, с. 137), слід зауважити, що головне змістове значення «συμμαχία» — союз, об'єднання (Liddell, Scott 1996, р. 1677—1678). Імовірно, мова йде про характерне для подібних випадків допоміжне з'єднання — *vexillatio*.

Враховуючи датування та реконструкцію напису, можна припустити безпосередній зв'язок цього з'єднання, яке було набране, вірогідно, з допоміжних когорт на території Мезії (Matei-Popescu 2010/2011), зі спорудженням укріплень Кам'янка V та Дідова Хата III. На це опосередковано може вказувати планування кастеллума біля с. Кам'янка, з окремо розташованими укріпленнями всередині одного загального (рис. 5). Цілком можливо, що таким чином центурії з різних підрозділів притримувалися плану будівництва та зберігали свою військову ідентичність у межах форту. Показово виглядає більша концентрація фрагментів

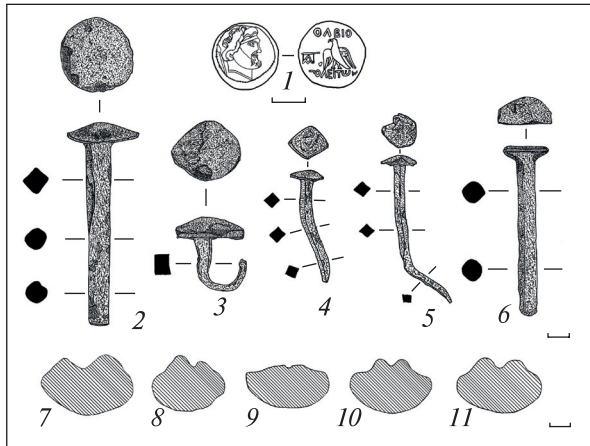

Рис. 4. Знахідки з розкопок римського форту Кам'янка V: 1 — мідна ольвійська монета; 2—6 — залізні ковані цвяхи; 7—11 — профілі ручок амфор

кераміки на поверхні та в розрізі рову східного внутрішнього укріплення, на відміну від західного. Імовірно, після зведення Кам'янки V, підрозділ, що розташовувався в західному внутрішньому укріпленні, просунувся далі й біля переправи на р. Південний Буг спорудив форт Дідова Хата III. Якщо ж ці табори будували різні центурії, то загальну кількість римських солдат на території Ольвійської держави в цей момент можна було б визначити численністю *cohors milliaria*, тобто близько 1000 чоловік. Як відомо, Йосиф Флавій із промови царя Агріппи від 66 р. повідомляв про 3000 важкоозброєних римських воїнів та 40 військових кораблів, що контролюють ситуацію на Понті та Меотійському морі (Joseph. Flav. Bell. Jud., II, 16, 4).

Великий периметр південної частини форту, окрім, імовірно, місця для тренувальної площі та господарчих будівель, міг також слугувати тимчасовим притулком для підрозділів римських військ, що пересувалися в Північно-Західному Причорномор'ї та мали необхідність у відпочинку в межах укріплення.

Отже, судячи з планування та площі, форт Кам'янка V був розрахований на стаціонарну присутність 400—600 чоловік — *cohors quingenaria*. Розташований на високому степовому плато, біля 5-метрового кургану, немовби прикритий ним від відкритої частини степу, на вигідній стратегічній позиції, він утримував територію на північно-західному кордоні Ольвійської держави, під основним валом, що перекривав прохід у глибину хори. Головні ворота укріплення (*porta praetoria*) звернені до сторони можливої появи супротивника. Побудований неподалік від Анчекракської балки, яка в давнину слугувала притокою Бе-

резанського лиману, табір підтверджує вирішальну роль максимально облаштованої позиції у виборі місця закладення фортив навколо Ольвії (Буйських, Ієвлев 1986). При участі, наприклад, у поході Т. Плавтія Сільвана римського флоту (Зубар 1988, с. 21—23) фактор наявності поблизу укріплення з'єднаної з морем водної артерії, безумовно, мав велике значення. Високі кургани, біля яких було закладено Кам'янку V і Дідову Хату III, використовувалися як дозорно-сигнальні пости для спостереження за навколишньою територією. Віддалено подібний до Кам'янки V форт I ст. на території Британії (Start 1985), але набагато менший за площею та з одним внутрішнім укріпленням (рис. 2, 8). Майже ідентичний табору Дідова Хата III та внутрішнім укріпленням Кам'янки V форт відомий неподалік від укріплення Varboşi (рис. 2, 2), розташований біля переправи, при злитті р. Дунай та р. Серет (Gudea 2005, s. 456—457).

Наступне нове укріплення знаходиться біля сучасного с. Острівка Очаківського р-ну. Розташоване на 15 км західніше Ольвії та на 12 км південніше попереднього об'єкта. Це прямокутний за планом форт (90 × 100 м) із розораним валом, завширшки 10—15 м, та, вірогідно, ровом (рис. 2, б). Отвір — у південно-східній частині. Скоріше за все, це був тимчасовий табір, який використовувався як перевальний пункт. Розташований у центрі ольвійської округи (рис. 1, XVI) на перетині шляхів, він з'єднував декілька городищ. Аналогом цьому об'єкту є вже частково знищене урвищем укріплення в уроч. Чортувате (Буйських 1991, с. 59).

На перший погляд, пункт в Чортуватому не співпадає з рівномірним розміщенням городищ на ольвійській периферії, але його наявність, як і форту Дідова Хата III, обумовлена розташуванням біля стратегічних переправ, де бродом можна перейти на протилежний берег без допоміжних засобів.

За своїм плануванням схоже на римський форт укріплення перших століть нашої ери Сіверсів Маяк (рис. 2, 4), що знаходиться на лівому березі Бузького лиману, майже навпроти Дідової Хати III та городища Радсад I (Буйських 1991, с. 69).

Стратегічно важливу переправу при злитті р. Південний Буг та р. Інгул контролювало, можливо, ще одне укріплення римського часу (рис. 1, XVIII). Тут було відкрито рів, який за формою може вказувати на ще одне городище (Смирнов, Івченко, Козленко 2012). Мабуть, саме його залишки нанесені на одному з пла-

нів місцевості XIX ст., за яким воно має площу близько 6,0 га та подвійне коло захисних споруд. Однак для остаточних висновків необхідні подальші дослідження.

Безумовно, показовим виглядає розташування сарматських поховань I ст. навколо ольвійської захисної системи, про що неодноразово зазначалося (Симоненко 1987, с. 56; Симоненко, Лобай 1991, с. 86—87; Крапивина 2015, с. 32), зі справедливим зауваженням щодо їхнього доволі широкого діапазону датування (Русяєва 1995, с. 28). У безпосередній близькості від захисного валу, із зовнішньої сторони, за 5,0 км на північний захід від форту Кам'янка V, при розкопках в одному з курганів, було знайдено поховання, інтерпретоване як сарматське (Елисеєв, Ключинцев 1996, с. 118). Серед речей виділяється ціла амфора з діпінті другої—третьої чверті I ст. (Симоненко 2011, с. 145). Не випадковим видається наявність фрагментів таких понтійських амфор в розрізах ровів і на поверхні форту Кам'янка V, на відміну від залишків італійських амфор в Дідовій Хаті III. Через це з новою актуальністю постає питання значення торгівлі для забезпечення римської армії в Північному Причорномор'ї у цей час (Внуков 2006, с. 266—268).

Окрім того, нещодавнє відкриття й дослідження некрополя I ст. на лівому березі р. Інгул (Смирнов, Козленко, Івченко 2012) знову вказує на щільність заселення варварськими племенами території навколо Ольвії в означений час. Безумовно, показовим для реконструкції взаємин Ольвії з Римом та кочовиками є сарматське поховання, виявлене на 10 км північніше Ольвії, датоване кінцем I ст. (Симоненко 1999), коли, вірогідно, римських військ вже не було на території Ольвійської держави. Тому до римлян, які, імовірно, залишили місто напризволяще, ольвіополіти ще до прибуття Діона Хрисостома в Ольвію ставилися переважно негативно (Dio Chrys. Or. XXXVI, 17; див. детальніше: Ростовцев 1915, с. 6; Виноградов 1990, с. 28; Русяєва 2013, с. 130—150). Протекторат сарматської цариці над фортецею Алектор, судячи з опису її розташування (Dio Chrys. Or. XXXVI, 3), знаходився в районі сучасного м. Очаків, також навряд чи був можливим за присутності римських військ навколо Ольвії. Слід зазначити, що саме в цьому районі, існував, вірогідно, ще один додатковий захисний вал (Буйських 1991, с. 114).

Нові дані дозволяють повернутися до питання про тимчасове входження Ольвійської держави до складу Римської імперії між 62—69 рр.

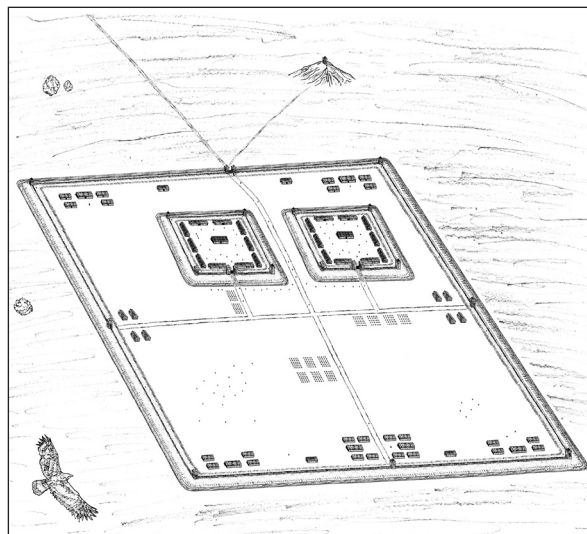

Рис. 5. Римський форт Кам'янка V. Попередній варіант реконструкції за автором

Саме з цією подією міг бути пов'язаний імовірний розрив у карбуванні монет царя Фарзоя (Шукин 1989, с. 80). Але це припущення має і слабкі сторони. П.Й. Каришковський значно звужив окреслену ним же перерву в карбуванні статерів Фарзоя (Каришковський 1982, с. 15—22; 1982а, с. 70—73). Не підтримав цього розриву і В.О. Анохін (Анохин 1989, с. 63—70). Однак додатковим аргументом на користь появи римських військ в Ольвії саме у період походу Т. Плавтія Сільвана на Херсонес може бути перше припущення П.Й. Каришковського про те, що перерва у карбуванні Ольвією статерів сарматського царя Фарзоя безпосередньо пов'язана з діяльністю Плавтія Сільвана в Північному Причорномор'ї (Каришковський 1962, с. 121). Синхронною цим подіям є монета із табору Кам'янка V. Саме в 60-х рр. I ст. фіксується перехід грошового обігу Ольвії на римську монетну систему (Каришковський 1988, с. 112—115). Речовими доказами присутності в Ольвії римського гарнізону у цей проміжок часу є також військове «монетне» дзеркало (Герцигер 1986) та кістяна тесера з написом «NERΩN» (Петерс 1986, с. 86, табл. XVIII).

Таким чином, тимчасове входження Ольвійської території до складу імперії в I ст. або певний її статус в імперській політиці, наприклад, як у Тіри (Minns 1913, р. 447, 469; Зубар, Сон 1987), цілком вірогідні, враховуючи наведені факти. Слід також нагадати про версію можливого приєднання в цей час Херсонесу до провінції Мезія (Гриневиц 1947, с. 232) та відомості Клавдія Птолемея щодо суттєвого розширення на схід території Нижньої Мезії у II ст. (Ptol. Geogr. III, 10: 7—9), які могли бути

запозичені в більш раннього автора (Бондарь 2013, с. 24). Римська адміністрація, безумовно, регулювала відносини Ольвії із сарматами, на що може вказувати декрет на честь евоката Агафокла (Зубарь 1998, с. 47—48).

Отже, надіслані з провінції Мезія у третій чверті I ст. допоміжні підрозділи римських військ численністю близько когорти, просувшись углиб ольвійської округи, перекрили в необхідний момент північний кордон Ольвійської держави від зазіхань сарматських племен. Тим самим вони примусили еліту кочовиків до переговорів, результатом чого, за певних обставин, міг стати тристоронній оборонний союз (Зубарь 2003, с. 30—31). Однак на взаємини Ольвії, сарматів та Риму в цей період існують різні погляди (див.: Vâgă, Symonenko 2009, р. 361). Функціонування на кордоні Ольвійської держави в цей час фортів з групами римських військ навряд чи свідчить на користь абсолютного порозуміння між цими сторонами; або могло бути демонстрацією Римською імперією своєї сили, щоб запобігти проявам непорозуміння та недружньої поведінки з боку будь-якого іншого кочового об'єднання.

Очолювали такі з'єднані допоміжні загони, зазвичай, офіцери легіонів (Ростовцев 1915, с. 10; Spreidel 1981). Тому, за умови появи цих укріплених пунктів внаслідок походу Т. Плавтія Сильвана, видається цілком вірогідним, що центуріон I Італійського легіону М. Емілій Люцій Северин, відомий з напису на одному ольвійському постаменті (НО. 131; Яйленко 1985,

с. 88—89; Виноградов 1990, с. 29, 32; Буйских 1992, с. 38; Шукин 1995, с. 176), міг бути командиром цієї веґіляції. Саме вона в третій чверті I ст. тимчасово захистила місто від зазіхань сарматських племен і розпочала будівництво укріплень на кордонах Ольвійської держави. Потужність захисних споруд табору Кам'янка V вказує на можливу небезпеку зі степу. Мабуть, зі спорудженням цих фортів також потрібно пов'язувати ольвійський напис I ст. (IOSPE. P. 177), в якому йдеться про будівництво навколо Ольвії укріплень, які гарантують їй «вічну безпеку» (Буйских 1991, с. 114).

Останні дослідження території Ольвійської держави дають змогу залучити низку нових пам'яток для підтвердження гіпотези існування навколо Ольвії системи укріплень на зразок лімесу. Вони, у сукупності з відомими раніше джерелами, дозволяють упевнено розвивати питання про існування оборонної системи навколо Ольвії в I ст. та конкретизувати причини її появи.

Унікальність ольвійської захисної системи, яка складалася з фортечних укріплень самого міста, земляного валу та комплексу городищ, розташованих на відстані світового сигналу вздовж Бузького, Дніпровського та Березанського лиманів, а тепер і в степовому просторі між ними, разом із виявленими фортами, дозволяє застосувати до неї термін *лімес*. Це свідчить про стратегічну важливість Ольвійської держави як віддаленого форпосту на північно-східному кордоні Римської імперії в I ст.

Анохин В.А. К вопросу об ольвийской эре // Нумизматика и сфрагистика. — 1971. — № 4. — С. 87—91.

Анохин В.А. Монеты античных городов Северо-Западного Причерноморья. — К., 1989.

Бондарь Р.Д. Строительное дело нижнедунайского лимеса (провинции Нижняя и Верхняя Мезии, Дакия) в I — середине III вв. н. э. — Одесса, 2013.

Буйских С.Б. Отчет о разведочных раскопках римского укрепления Дидова Хата III // НА ИА НАНУ. — 1975/21.3. — ф. е. № 7797.

Буйских С.Б. Типы Ольвийских укреплений римской эпохи // Античные древности Северного Причерноморья. — К., 1988. — С. 104—115.

Буйских С.Б. Новые данные о походе Плавтия Сильвана в Таврику // Проблемы исследования античных городов. Тез. докл. — М., 1989. — С. 24—25.

Буйских С.Б. К проблеме Таврического лимеса // Скифия и Боспор. Тез. докл. — Новочеркасск, 1989а. — С. 65—67.

Буйских С.Б. Римские лагеря в Буго-Днестровском междуречье // История и археология Нижнего Подунавья. Тез. докл. — Рени, 1989б. — С. 73—74.

Буйских С.Б. Римские войска в Ольвии в I — сер. II вв. н. э. // Международные отношения в бассейне Черного моря в древности и средние века: Тез. докл. семинара. — Ростов-на-Дону, 1990. — С. 25—27.

Буйских С.Б. Фортификация Ольвийского государства (первые века нашей эры). — К., 1991.

Буйских С.Б. Просопография ольвийской веґіляції // Международные отношения в бассейне Черного моря в древности и средние века. Тез. докл. VI научн. конф. — Ростов-на-Дону, 1992. — С. 37—40.

Буйских С.Б. К проблеме лимеса в Северном Причерноморье (по материалам Нижнего Побужья) // Скифия и Боспор. Тез. докл. — Новочеркасск, 1993. — С. 88—97.

Буйских С.Б., Иевлев М.М. О топографии городищ Нижнего Побужья первых веков нашей эры // Античная культура Северного Причерноморья в первые века н. э. — К., 1986. — С. 64—76.

- Булкин И.Ю. Проблемы существования римского лимеса в Северном Причерноморье // Человек в социокультурном мире. Мат. Всерос. науч. конф. — Саратов, 1997. — Ч. 2. — С. 3—7.
- Булкин И.Ю. Этапы и характер римского военного проникновения в Северное Причерноморье (I в. до н. э. — III в. н. э.). Автореф. дис. ... канд. ист. наук. — Саратов, 1999.
- Бураков А.В. Козырское городище рубежа и первых столетий нашей эры. — К., 1976.
- Виноградов Ю.А. Счастливы́й город в войне. Военная история Ольвии Понтийской (VI в. до н. э. — IV в. н. э.). — СПб, 2006.
- Виноградов Ю.Г. Ольвия и Траян // Восточная Европа в древности и средневековье: проблемы источниковедения. Тез. докл. — М., 1990. — С. 27—32.
- Виноградов Ю.Г. Полемон, Херсонес и Рим // ВДИ. — 1992. — № 3. — С. 130—139.
- Виноградов Ю.Г. Очерк военно-политической истории сарматов в I в. н. э. // ВДИ. — 1994. — № 2. — С. 151—170.
- Внуков С.Ю. Причерноморские амфоры I в. до н. э. — II в. н. э. (морфология). — М., 2003.
- Внуков С.Ю. Причерноморские амфоры I в. до н. э. — II в. н. э. — Ч. II (петрография, хронология, проблемы торговли). — СПб, 2006.
- Воронятов С.В. Локализация бастарнов и некоторые другие проблемы элогия Тита Плавтия Сильвана Элиана // АСГЭ. — 2013. — Вып. 39. — С. 148—161.
- Герцигер Д.С. «Монетное зеркало» из Ольвии // Античная торевтика. — Л., 1986. — С. 123—127.
- Гриневич К.Э. Херсонес и Рим // ВДИ. — 1947. — № 2. — С. 228—237.
- Дьяков В.Н. Оккупация Таврики Римом в I в. н. э. // ВДИ. — 1941. — № 1. — С. 87—97.
- Дьяков В.Н. Таврика в эпоху римской оккупации // Ученые записки МГПИ. — 1942. — Т. 28. — Вып. 1. — С. 3—92.
- Дьячков С.В., Кадеев В.И. Фракийцы в Северном Причерноморье в первых веках н. э. // Вісник Харківського державного університету. — № 385: Історія. — Вип. 28. — Харків, 1994. — С. 39—48.
- Елисеев В.Ф., Ключинцев В.Н. Новые сарматские погребения в степном Побужье // Мир Ольвии. Материалы юбилейных чтений, посвященных 90-летию со дня рождения профессора Л.М. Славина (1906—1996). — К., 1996. — С. 117—118.
- Зограф А.Н. Античные монеты. — М.; Л., 1951 (МИА. — 16).
- Зубар В.М. Про похід Плавтія Сільвана в Крим // Археологія. — 1988. — 63. — С. 19—27.
- Зубарь В.М. Ольвия, сарматы и Рим во второй половине I в. н. э. // ВДИ. — 1994. — № 3. — С. 218—222.
- Зубарь В.М. Северный Понт и Римская империя. — К., 1998.
- Зубарь В.М. Еще раз о Таврическом лимесе // РА. — 2000. — № 2. — С. 52—60.
- Зубар В.М. Сарматы, населения Таврики і Херсонес у I ст. н. е. // Археологія. — 2003. — № 2. — С. 25—41.
- Зубарь В.М. Ольвия и Римская империя: динамика и характер контактов // Stratum Plus. — 2005. — № 4. — С. 437—465.
- Зубар В.М., Сон Н.О. До питання про політичний статус Тіри в середині I ст. н. е. // Археологія. — 1987. — 59. — С. 12—17.
- Зубарь В.М., Сон Н.А. Северо-Западное Причерноморье в античную эпоху. Основные тенденции экономического развития (МАИЭТ. — Supplementum. — Вып. 3). — Симферополь, 2007.
- Кадеев В.И., Дьячков С.В. Римские гарнизоны Ольвии и Херсонеса в I—III вв. // ПИО. Тез. докл. — Парутино, 1985. — С. 33.
- Карышковский П.И. З історії греко-скіфських відносин у Північно-Західному Причорномор'ї // АП. — 1962. — Т. 11. — С. 102—121.
- Карышковский П.О. Ольвия и Рим в I в. н. э. // Памятники римского и средневекового времени в Северо-Западном Причерноморье. — К., 1982. — С. 6—28.
- Карышковский П.О. О монетах царя Фарзоя // Археологические памятники Северо-Западного Причерноморья. — К., 1982а. — С. 66—82.
- Карышковский П.О. Монеты Ольвии. Очерк денежного обращения Северо-западного Причерноморья в античную эпоху. — К., 1988.
- Карышковский П.О. Монетное дело и денежное обращение Ольвии (VI в. до н. э. — IV в. н. э.). — Одесса, 2003.
- Карышковский П.О., Клейман И.Б. Древний город Тира. — К., 1985.
- Козленко Р.А. Разведка по территории центральной части Ольвийской периферии // АДУ 2011 р. — К., 2012. — С. 323—324.
- Козленко Р.О. Дослідження римського укріплення біля с. Кам'янка // АДУ 2012 р. — К.; Луцьк, 2013. — С. 259—261.
- Колобов А.В. Всегда ли лимес являлся границей Римской империи? // Antiquitas aeterna. Поволжский антиковедческий журнал: Вып. 2.: Война, армия и военное дело в античном мире. — Саратов, 2007. — С. 194—202.
- Колосовская Ю.К. Рим и мир племен на Дунае в I—IV вв. н. э. — М., 2000.
- Крапивина В.В. Ольвия. Материальная культура I—IV вв. н. э. — К., 1993.

- Крапивина В.В.* Ольвия и сарматы // Археологія і давня історія України. — К., 2015. — Вип. 1 (14). — С. 32—37.
- Кропоткин В.В.* Дополнение к списку находок римских монет // Stratum plus. — 2000. — № 6. — С. 20—117.
- Крыжицкий С.Д., Буйских С.Б., Отрешко В.М.* Античные поселения Нижнего Побужья (археологическая карта). — К., 1990.
- Крыжицкий С.Д., Русяева А.С., Крапивина В.В., Лейтунская Н.А., Скржинская М.В., Анохин В.А.* Ольвия. Античное государство в Северном Причерноморье. — К., 1999.
- Крисін Г.П.* Археологічні дослідження берегів Нижньої течії р. Інгульця // Летопись Херсонского музея за 1927—1928. — 9. — Херсон, 1929 — С. 10—21.
- Левада М.Е.* Миф о городищах Черняховской культуры // Готы и Рим. Сборник научных статей. — К., 2006. — С. 60—72.
- Магомедов Б.В.* Городища-крепости ольвийской округи в позднеимперское время // BORYSTHENIKA—2004. Мат-лы междунар. науч. конф. к 100-летию начала исследований острова Березань Э. Р. фон Штерном. — Николаев, 2004. — С. 113—118.
- Магомедов Б.В., Буйских С.Б.* Исследование городищ римского времени на р. Ингулец // АО 1979. — М., 1980. — С. 298.
- Панов А.Р.* Рим на северо-восточных рубежах. — Арзамас, 2008.
- Петерс Б.Г.* Косторезное дело в античных государствах Северного Причерноморья. — М., 1986.
- Ростовцев М.И.* Римские гарнизоны на Таврическом полуострове и Ай-Тодорская крепость // ЖМНП. — 1900. — № 3. — С. 140—158.
- Ростовцев М.И.* Военная оккупация Ольвии римлянами // ИАК. — 1915. — Вып. 58. — С. 1—16.
- Ростовцев М.И.* Эллинизм и иранство на юге России. — Петроград, 1918.
- Рубан В.В.* Отчет об археологической разведке по правому берегу Бугского лимана в 1974 г. // НА ИА НАНУ. — 1974/71. — ф. е. № 7340.
- Рубан В.В.* Комплексы памятников античного времени в урочище Дидова Хата на Бугском лимане // КСИА. — 1978. — 156. — С. 32—36.
- Рубан В.В., Буйских С.Б.* Исследования в урочище Дидова Хата // АО 1975. — М., 1976. — С. 386.
- Русяева А.С.* Ольвійсько-сарматські відносини в другій половині I ст. н. е. // Археологія. — 1995. — № 4. — С. 24—37.
- Русяева А.С.* О достоверности свидетельств Диона Хрисостома и о варварах в Ольвии Понтийской // ВДИ. — 2013. — № 1. — С. 130—158.
- Сарновски Т.* Плавтий Сильван и «эскадра-призрак» на Черном море в I в. н. э. // ВДИ. — 2006. — № 1. — С. 117—131.
- Сидоренко В.А.* Фрагмент декрета римского времени из средневековой базилики под Мангупом // МАИЭТ. — 1996. — Вып. V. — С. 35—59.
- Симоненко А.В.* Из истории взаимоотношений Ольвии и сарматов в I в. н. э. // Античная цивилизация и варварский мир в Подоенье-Приазовье. — Новочеркасск, 1987. — С. 54—56.
- Симоненко О.В.* Сарматське поховання з тамгами на території Ольвійської держави // Археологія. — 1999. — № 1. — С. 106—118.
- Симоненко А.В., Лобай Б.И.* Сарматы Северо-Западного Причерноморья в I в. н. э. — К., 1991.
- Симоненко А.В.* Римский импорт у сарматов Северного Причерноморья. — СПб, 2011.
- Смирнов А.И., Козленко Р.А., Ивченко А.В.* Новый некрополь римского времени в г. Николаев // АДУ 2011. — К., 2012. — С. 348—349.
- Смирнов А.И., Ивченко А.В., Козленко Р.А.* Исследование оборонительного рва римского времени в г. Николаев // АДУ 2011. — К., 2012. — С. 346—347.
- Филиппенко А.А.* К вопросу о Таврическом лимесе // Международные отношения в бассейне Черного моря в древности и средние века. VII междунар. науч. конф. — Ростов-на-Дону, 1994. — С. 82—84.
- Шелов Д.Б.* Узкогорлые светлоглиняные амфоры первых веков нашей эры. Классификация и хронология // КСИА. — 1978. — 156. — С. 16—21.
- Шелов Д.Б.* Римляне в Северном Причерноморье во II в. н. э. // ВДИ. — 1981. — № 4. — С. 52—63.
- Шукин М.Б.* Царство Фарзоя: эпизод из истории Северного Причерноморья // СГЭ. — 1982. — Вып. 47. — С. 35—42.
- Шукин М.Б.* Сарматы на землях к западу от Днепра и некоторые события I в. в Центральной и Восточной Европе // СА. — 1989. — № 1. — С. 70—83.
- Шукин М.Б.* На рубеже эр. Опыт историко-археологической реконструкции политических событий III в. до н. э. — I в. н. э. в Восточной и Центральной Европе. — СПб, 1994.
- Шукин М.Б.* Две реплики: о Фарзое и надписи из Мангупа, о царе Артевазде и погребении в Косике // ВДИ. — 1995. — № 4. — С. 175—179.
- Яйленко В.П.* Материалы к «Корпусу лапидарных надписей Ольвии» // Исследования по эпиграфике и языкам древней Анатолии, Кипра и античного Северного Причерноморья. — М., 1987. — С. 4—105.

- Яйленко В.П. Взаимоотношения Ольвии и Рима по эпиграфическим данным // ПИО. Тез. докл. и сообщ. семинара. — Парутино, 1985. — С. 88—90.
- Bărcă V., Symonenko O. Călăreții Stepelor. Sarmății în spațiul Nord-Pontic. — Cluj-Napoca, 2009.
- Braund D. Olbia in the Roman Empire: some observations on Neronian evidence // Археология і давня історія України. — 2014. — Вип. 1 (14). — С. 131—136.
- Bujskikh S.B. Limes Olbiopolitanus // Limes. — Bologna, 1994. — P. 193—199.
- Bujskich S.B. Zum Limes im nördlichen Schwarzmeerraum. — Bonner Jahrbucher, 1994a. — Bd. 194. — S. 165—174.
- Bujskikh S.B. The Limes problem in the Northern Black Sea Region // XVII International congress of Roman Frontier Studies: Resume Publication. — Zalău, 1997. — P. 101—102.
- Gudea N. Der untermoesische Donaulimes und die Verteidigung der moesischen Nord- und Westküste des Schwarzen Meers. Limes et litus Moesiae Inferioris (86—275 n. Chr.). // Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums. — Bd. 52, 2. — Mainz, 2005.
- Karasiewicz-Szczygiorski R. Forty i posterunki rzymskie w Scytii i Taurydzie w okresie pryncypatu. — Warszawa, 2015.
- Liddell H.G., Scott R. A Greek-English lexicon. — Oxford, 1996.
- Matei-Popescu F. The Roman Auxiliary Units of Moesia // Il Mar Nero. — 2010/2011. — VIII. — P. 207—230.
- Minns E.H. Scythians and Greeks. — Cambridge, 1913.
- Sarnowski T. Ti. Plautius Silvanus, Tauric Chersonesos and Classic Moesica // Dacia. — 2006. — L. — P. 85—92.
- Speidel M.P. Princeps as a Title for ad hoc Commanders // Britannia. — 1981. — Vol. 12. — P. 7—13.
- Start D. Survey and conservation work at Castleshaw Roman Forts 1984—5 // The Greater Manchester Archaeological Journal. — 1985. — Vol. 1. — P. 13—18.
- Vinogradov J.G., Nazarov V.V. Römische Besatzungstruppen in Olbia Pontica im 1. bis 3. Jh. und ihre Bewaffnung // Beiträge zu römischer und barbarischer Bewaffnung in den ersten vier nachchristlichen Jahrhunderten: Akten des 2. Internationalen Kolloquiums in Marburg. — Lublin; Marburg, 1994. — S. 101—108.
- Zubar V.M. Roman military units in Olbia // Classical Olbia and the Scythian world. — Oxford, 2007. — P. 173—178.

Надійшла 21.01.2016

P.A. Kozlenko

РИМСКИЕ ФОРТЫ НА ТЕРРИТОРИИ ОЛЬВИЙСКОГО ГОСУДАРСТВА

В статье представлены результаты первых работ на недавно выявленных римских военных лагерях на территории Ольвийской хоры. Их расположение свидетельствует о существовании в Нижнем Побужье системы укреплений лимесного типа. Нестандартная планировка одного из фортов указывает на два сосуществовавших в нем подразделения римской армии, которые удерживали стратегически важную позицию в степном пространстве, на северо-западной границе Ольвийского государства. Обнаруженный в ходе раскопок материал позволяет датировать сооружение крепости второй половиной I в., что совпадает с рядом важнейших исторических событий в Северном Причерноморье. Кроме того, данный хронологический отрезок и характер возведенного укрепления позволяет связать его с упоминаемыми в ольвийском декрете из-под Мангупа вспомогательными отрядами (auxilia), присланными в помощь ольвиополитам из провинции Мезия в момент крайней необходимости, под внешним давлением определенных групп кочевых племен. Командиром данной вексилляции мог быть центурион I Итальянского легиона М. Эмилий Люций Северин.

R.O. Kozlenko

ROMAN FORTS ON THE TERRITORY OF OLBIAN STATE

The article presents the results of preliminary research at recently discovered Roman military camps on the territory of Olbian chora. Their location testifies for the existence of the defensive system of limes type in the Lower Buh River region. Non-standard planning of one of the forts indicates that there were two co-existent sub-units of the Roman army in it which held strategically important position in the Steppe, at the south-western borders of the Olbian state. The materials found during the excavations allowed the author to date the erecting of the fort by the second half of the 1st century AD. It coincides with a series of important historic events in the Black Sea north region. Besides, the chronological span and the type of fortification building allow connecting the fort with the auxiliary troops (auxilia) mentioned in Olbian Decree from Manhup, which were sent to help the Olbians from the Moesia Province in the absolute necessity moment under outside appointed pressure of definite groups of the nomadic tribes. The commander of this vexillatio was probably M. Aemilius Lucius Severinus, a centurion of Legio I Italica.